

Розвиток підросійської України в ХІХ ст.

Найголовніша особливість соціально-економічного розвитку даного періоду – швидкий занепад феодально-кріпосницької системи господарювання в першій половині ХІХ ст. та реформи другої половини ХІХ ст.

Основні ознаки розпаду феодально-кріпосницької системи такі:

- а) розвиток товарно-грошових відносин і проникнення капіталістичних елементів у сільське господарство;
- б) руйнування селянських господарств шляхом скорочення земельних наділів або переводу селян на місячину (тобто повна ліквідація селянського господарства);
- в) занепад кріпосницької мануфактури і початок з 30-х років ХІХст. промислового перевороту.

Розвиток товарно-грошових відносин привів до зростання товарності сільського господарства, поглиблення спеціалізації окремих районів України в сільськогосподарському виробництві. Наприклад, південь України спеціалізувався на вирощуванні пшениці, а також на тонкорунному вівчарстві, Правобережжя – на вирощуванні цукрового буряка.

Внаслідок товаризації сільського господарства йшов процес розшарування поміщицьких господарств. Великі поміщицькі господарства Правобережжя і Півдня, як правило, найкраще пристосовувались до ринку. Найбільші землевласники Південної України, такі як князь Воронцов, граф Строганов, барон Штігліц, що володіли маєтками в десятки і навіть сотні тисяч десятин, завели величезні вівчарні заводи, де поголів'я на середину ХІХ ст. становило 7 млн. голів.

Криза кріпосницької системи господарювання проявлялась також в інтенсивному руйнуванні селянських господарств. Прагнучи до більш високих прибутків, поміщики скорочували надільну землю, якою користувались селяни, і намагались примусити їх більше часу працювати на панщині. Селяни повинні були працювати виключно на панській землі і постійно жити на поміщицькому дворі.

В 1847 – 1848 рр. за наказом генерал-губернатора Бібікова на Правобережжі були запроваджені так звані "інвентарні правила", які обмежували розмір панщини та інших повинностей. Всі роботи, які селяни виконували понад установлену норму, мали оплачуватись поміщиком за визначеними урядом розцінками. Обмежувалась поміщицька сваволя щодо селянських шлюбів, засилання селян в Сибір і віддача в рекрути. Крім того, Бібіков зробив ревізію прав на дворянство серед правобережних поміщиків, в результаті чого 64 тис. з них були позбавлені дворянського звання. Реформи Бібікова поліпшили становище правобережних селян. Отже, часткові реформи не могли обмежити феодально-кріпосницьку систему, яка повністю себе вичерпала. На порядок денний ставилося питання повного скасування кріпосницьких порядків у сільському господарстві.

В промисловості на початку ХІХ ст. неподільно панувала кріпосницька мануфактура. Проте вже у 30-х роках ХІХ ст. в промисловості починається технічний переворот, який веде до утвердження фабрично-заводського виробництва. Фабрики і заводи з машинною технікою і вільнонайманою працею, ефективність виробництва на яких була вищою в кілька разів, швидко витісняють мануфактури з традиційних галузей промисловості.

На середину XIX ст. фабрично-заводське виробництво утверджується в металообробній, тютюновій, текстильній, складувній, паперовій та інших галузях. Отже, на середину XIX ст. феодално-кріпосницька система господарювання перебувала в глибокій кризі. Товарно-грошові відносини, які охоплювали всі сфери життя, капіталістичне підприємництво, що набирало сили, одночасно з промисловим переворотом зруйнували старі соціально-економічні відносини.

На початку XIX ст. виникли перші таємні українські організації, що створювались у формі масонських лож. У 1818 р. Михайло Новиков створює у Полтаві ложу "Любов до істини", до якої входили І.Котляревський, В.Лукашевич. Окремі українські ложі виникають також у Крем'янці та у Вишнівці на Волині. В інших масонських ложах переважали поляки.

У 1846 р. в Києві виникла таємна організація української інтелігенції під назвою "Кирило-Мефодіївське братство". Засновниками братства були історик Микола Костомаров, чиновник канцелярії Микола Гулак і студент Василь Білозерський. Крім засновників, до братства увійшло ще 9 осіб: Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Савич, Опанас Маркович, Олександр Тулуб, Іван Посяда, Георгій Андрузький, Олександр Навроцький, Дмитро Пильчиков.

Програма кирило-мефодіївців була розроблена у двох документах – "Книзі буття українського народу" та "Статуті Кирило-Мефодіївського братства". Значення Кирило-Мефодіївського братства полягає в тому, що це була перша спроба української інтелігенції перейти до політичної боротьби; крім того, братство вперше розробило широку політичну програму українського національно-визвольного руху, яка стала прикладом для його наступників.

З 1855 р., коли на царський престол зійшов Олександр II, питання про ліквідацію кріпацтва стає на порядок денний. 19 лютого 1861 р. царським маніфестом кріпосне право було скасоване. Селяни отримували особисту свободу, проте втрачали частину землі, яка до цього була в їхньому користуванні. На півдні та сході України вони втратили до 30 відсотків своїх наділів. Реформа внесла корінні зміни у розподіл земельної власності. Інтенсивно йшов процес розшарування селянства, утворювався клас підприємців і клас найманих робітників. Так було дано могутній імпульс розвитку капіталістичних відносин.

З 1864 р. запроваджено земельну та судову реформи. В бюрократичній системі імперського державного устрою з'явилась виборна структурна ланка. Хоч земства офіційно мали сувору обмежену компетенцію, вони перетворювалися в осередки ліберального руху і привчали населення до самоврядування.

За судовою реформою, вводився позастановий, відкритий, незалежний від чиновників суд. Судова реформа в значній мірі сприяла оновленню правової системи. Внаслідок реформи з'являється нова група високоосвіченої інтелігенції – адвокати-юристи.

У цей же час здійснювалась військова реформа. Більш, ніж у півтора рази була скорочена армія, значна частина якої перебувала на території України. Для підготовки офіцерів замість кадетських корпусів створювались військові гімназії та училища, а також юнкерські училища, куди мали можливість вступати і юнаки недворянського походження.

Нарешті, з 1874 р. замість рекрутських наборів запроваджувалась загальна військова повинність, тривалість служби обмежувалась 6 роками в армії і 7 роками на флоті. За умови одержання освіти строк служби значно скорочувався.

У 1864 р. почалась також реформа освіти. За цією реформою, всі типи початкових шкіл перетворювалися на початкові народні училища, керівництво якими передавалося повітовим і губернським училищним радам. Гімназії поділялися на класичні та реальні. У перших перевага надавалась гуманітарним предметам. Реальні гімназії мали природничий нахил.

У 1870 р. царський уряд провів реформу міського самоврядування: в містах створювалися міські думи, члени яких обирались усіма платниками податків міста за безстановим принципом. Міські думи та їх виконавчі органи, міські управи займалися питаннями благоустрою, торгівлі, промисловості, охорони здоров'я та ін.

Таким чином, реформи 60-70-х років значно прискорили розвиток капіталізму в економічному житті і в соціальній сфері, були першим кроком на шляху реформування Російської імперії. Хоча їх обмеженість таїла в собі майбутні грізні соціальні конфлікти, внаслідок цих реформ Україна у другій половині XIX ст. невідомо змінилася. На селі зростає прошарок заможних селян, що одночасно призводить до зuboжіння значної частини сільської бідноти. Посилюється занепад дворянства, яке не може пристосуватися до нових умов господарювання.

Промисловий переворот, який розпочався в Україні в 30-ті роки XIX ст., після реформи 1861 р. значно прискорюється.

Для України виняткове значення мали багаті поклади вугілля в Донбасі та залізної руди у Криворізькому басейні. Кривбас сполучено з Донбасом новозбудованою залізницею (1884). У цей же час біля Нікополя відкрито найбільше у світі родовище марганцевої руди.

В результаті 80-90-ті роки стають періодом "металургійного буму": збудовано 4 металургійні заводи-гіганти – Гданцівський у Кривому Розі, Дніпровський у Каменському, Олександрійський і Дружківський під Катеринославом.

Отже, в кінці XIX ст. південь і схід України стають основною базою важкої індустрії Російської імперії, залишаючи Урал далеко позаду. У 80-ті роки в цілому завершується промисловий переворот і виникають два нові класи: капіталісти-підприємці та робітники.

З середини 50-х років XIX ст. знову починає відроджуватися український національний рух. У середовищі інтелігенції в Україні з'являються народники – ентузіасти культурно-просвітницької діяльності.

Кінець XIX – початок XX ст. – це суперечливий період у розвитку української культури. Незважаючи на труднощі, культура збагатилася визначними здобутками практично у всіх провідних галузях.

Матеріал підготував др. Сергій Підмогильний, Тернопільський осередок